

भिक्षु न्याय कर्णिकार्

रचयिता
आचार्य भी तुलसी

प्रथम प्रकाशक
छगनदास शास्त्री

श्री तेरापय द्विशताष्टी समारोह के अतिवन्दन में

नैन दशन ग्रन्थमाला सातवा पुष्प

प्रकाशक —

सेठ मनालालजी सुराना

मेमोरियल ट्रस्ट,

८१, सिटी एन्वेल्लु, कलकत्ता-२।

प्रबंधक —

आदर्श साहित्य मघ

चूक (राजस्थान)

प्रथम संस्करण १०००

अगस्त, १९६०

मूल्य १ रुपया

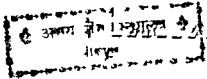
मुद्रक

रेफिल आर्ट प्रेस,

३१, बडतला स्ट्रीट,

कलकत्ता—७

समर्पण

येन स्वल्पमुपादायि,
प्रादायि बहुतो बहु ।
महान्यायविदे तस्मै,
भिक्षवेऽसौ समर्प्यते ॥

—आचार्य तुलसी

भूमिका

‘अपरीक्ष्य हृष्टं नैवं सिद्धिः’ इति भगवतो महार्थारस्य वाणी न्यायशास्त्रस्यास्तिनाया महत्त्वपूर्णाऽस्ति घोषणा । न्यायशुोऽस्या महान् विस्तारो जातः । तत्र विचारकरणं भीक्षते परिचायकमभूत् । गानमन एव—

“अस्तिवच्यव्यना काचित्, तनेद विचार्यते ।

निदोष काचन येन स्यात्, परीक्षाया विभेति किम् ॥”

परीक्षाया भावा शृद्धि गनस्वदा न्यायशास्त्रस्य विज्ञानो जातः । जैन परम्परायां न्यायस्य बीजानि सन्ति तावदागमिकानि । तानि विकासमुपेयिषामि सिद्धसेनस्य न्यायान्तरेण सह । उत्तरोत्तरं तानि विशाल-भावमुपगतानि । अनेकैराचार्यैश्च स्वप्रतिभाया पाटव प्रकृष्टी चक्रे । फलतः समुपकम्बन्त एतच्चर्चाचक्रोऽनेके विशालकाया प्रया ।

१—अपरिक्खदिद णत्तु (एव) सिद्धी ।

सूत्रज्ञान १।१।१९

द्विचरतरोत्तरं विमर्ति नवानि नवानि रूपाणि । कदाचित् सा
विस्तारमिच्छति कदाचिद्विच्छति सङ्क्षेपम् । अथ समस्यासमुल्लेखं जगत्
सर्वमपि वाञ्छति सङ्क्षेपम् सद्यो प्राप्यम् । विद्याधिना रूचिस्तु विशेष-
तोऽत्र हृदयन ।

मक्षितद्वीपानां यावत्सामरे सहसा प्रवेश स्यादिति विद्या चरति
मयाऽनेकशास्त्रसमुपलब्धसाराऽसौ श्री भिक्षु-यावत्कणिका ।

आचार्यवरो भिक्षुस्वामी निदानमस्ति तावदाज्ञाहेतुवादयो
समकथस्य । महात्मना तेन यत्र प्रयोग आज्ञायास्तक्षेत्रे, हेतुवाद-
विषये च तस्यैव, उभयो क्षेत्रे तदुभयोरथ ।

बाह्यजगताऽन्तर्जगत् क सम्बन्ध २ धर्मस्य-सोध्य प्रति साधन
मानभावहतो बाह्यजगत् प्रति किं कर्तृत्वम् ? अमुस्मिन् विषये आचार्य
मिक्षो-हेतव सन्ति खलु शार्ङ्गिका । तत्र पद्धतिरेव सुजाति नवम-
ध्वानम् । क्वचिद् दार्शनिका बाह्यजगता सम्बन्धविच्छेदस्थितावपि
अन्तर्जगत्प्राप्तिमुपदिशति । जैनदर्शनमेति विभेदमत्र । बाह्य जगता
यावत् सम्बन्धविच्छेदित्वाश्चकौतस्तुती मुचि । मुक्ते साधन
मुचिरेत्रेति सम्मतम् । अन्तर्जगत्पुनरुल्लेख साधनै प्राप्यम्, नाचथा ।

१) बन्धन स्वाद् यदि मुक्ते साधन तात्स्यात् स्वय त-मुक्ति । प्रोक्तमतो

भिक्षुस्वामिना— ज्ञानदशनचारित्र्य विना मुक्तोर्नास्ति कश्चिदुपायः १ ।
 श्लेषाणि कर्माणि ससारस्य, तैरात्मा बध्यते २ । बन्धन द्विसा मुक्ति-
 रद्विसा च । प्राणव्यपरोपण द्विसा प्राणव्यपरोपणज्जाद्विसेति व्यवस्था
 स्थूला । तेन सुबोधमिति—मुक्ति-मुक्त्या लभ्या, बन्धनस्य बन्धनेन ।
 मुक्ति स्वभावो बन्धनस्य विभावः । 'तदपि बन्धन-मनादिपरिचिन्त
 मुक्तिश्च खन्वपरिचिन्ता ३ । 'तेन सासारिणस्तत् (बन्धनम्) प्रश-
 सन्ति न तु मुमुक्षवः ४ ।

आत्मना सूक्ष्मशरीरस्य—कामणस्य सबशरीरहतुभूतस्य निमित्त
 नैमित्तक भावाऽस्ति कथञ्चित् तावदान्तरिकस्य जगतो बहिस्तनेन
 जगता संबन्धो जायते । कामणेन आत्मन प्रवृत्ति, तेन स्थूलशरीरो-
 पादानम् तत्र इन्द्रियाणा मनसदृशामिनिर्गृति, तैश्च स्वगोचराणां
 अङ्गणम् तत्र च प्रियाप्रिययो रागद्वेषौ, ताभ्यास कमबन्ध तत्र च
 कामणस्य षोड—द्वयमर्थं ससार.—जन्ममरणयो परम्परा प्रवर्तते ।

१—अणुसम्पा १११७

२— „ ४१२०

३—जम्बू कुमार चारित्र्य २११५

४—अणुसम्पा १११२८

[घ]

धामणशरीरण मुक्तिर्यासैव मोक्ष । विना च तेन स्थूलशरीरस्य
न सम्भूति । सामृते न जन्म । नाना हि तेन (जन्मना) न मृत्यु ।
अदम्य तन्मान संसार । मोक्षेण न संसार, संसारण च न मोक्ष ।
अतएव मोक्षार्थिना न जन्म एष्टव्य न च मरणम् । केवल तेन सयमो
मिहादृशणीय । किञ्च, सयमो बाह्य जगता—अनात्मिकेन पदार्थेन
सम्बन्ध विनिवर्तयति । तत्र स मोक्षोपायो मोक्षो वा । सयममर्थ
जीवनम् मयममयो मृत्यु—द्वावपि प्रार्थनीयौ । नानामिलाया जीवन
मरणयो, किन्तु तयोर्वोऽश सयमस्य, तस्यैव ।

इन्द्रियाणां मनसश्च विषय—वस्तुबोध, सोऽपि आत्मन
खयनात्मिकेन—आत्मातिरिक्तेन—बाह्यवस्तुनातेन सह सम्बन्ध ।
किन्तु नामौ सहज द्विसामद्विसात्र सम्बद्धभूतानि । ज्ञेय प्रति शत्रु-
श्चेतेना—ध्यापार सोऽय भवति प्राज्ञप्राज्ञकसम्बन्ध । असौ रागद्वेष-
सबलितो जनयति विकारम् । गुणप्रवृत्त्यथ प्रवृत्तिदा जनयति
वैशद्यम् विकारो द्विसा वैशद्यमद्विसा च । द्विसा बन्धनस्य निबन्धनम्,
अद्विसासुखे । अनयोवैपरीत्येन ग्रहणम्—मिथ्यादर्शनम् याथा-
तथ्येन ग्रहणस्य मय्यम्दानम् । ये जीवानां षष्ठेऽपि अद्विसा ग्रहणयति
ते न केवल द्विसका अपितु नृपामापिण, अदत्ताहारिणोऽपि । जीवान्

व्यापाद्य जीवोपग न अहिता—इति सत्यम्, तत्र जीवपापनाय जीव-
 प्रमथनेऽपि द्येनि प्ररूपयतां भवति प्रुवमसत्यम्—इति ते असत्य
 वादिन । अियमाणा जीवादन न ददत स्व प्राणापहाराय स्वीरुन
 विनि सऽस्तहारिणोऽपि । एवं जीवनस्य वस्तुसन्देधु यस्य मतिर
 भिनवान् हेतुवादानुदमित्तस्य महात्मन पुष्यस्यनौ द्विगताब्दी-
 समारोहवलायामुदहतात्तनाम्ना समरुद्धूनाऽसौ प्रथा जैन्याय
 प्रविधिधूर्णा विनेयानां गुनिदिचत भावी सदा भादविधारी ।

बाणपुरा (मिदपाटप्रवेत्ते)

आचार्य तुलसी

ज्येष्ठ शुक्ला ११, श० २०१७

प्रज्ञापना

श्रद्धा जीवन का सबल है। उमरे सहारे व्यक्ति आत्म-अभ्युदय के पथ पर आगे बढ़ना परिश्रान्ति अनुभव नहीं करता। पर वह और अधिक सुपुष्ट बन जाता है, यदि उसे सत् तत्व का साहचर्य मिल जाए। यही कारण है, जैन दर्शन, जो श्रद्धा को प्रामुख्य दिये चलता है, तर्क और युक्ति का अपेक्षणीय नहीं मानता। जैन न्याय का बहुमुखी विकास इसका प्रमाण है।

जैन न्याय कहीं बाहर से नहीं आया, आगमों में उसके बीज दिग्बरे पड़े हैं, तिनका तर्क निष्पन्न आचार्यों एव विद्वानों ने सचयन किया और उन्हें अतुरित, पल्लविन तथा पुष्पित बनाया। अपने युग की साहित्यिक भाषा तथा विस्तार को सक्षेप में सूत्रित करने में विशेष सतत दत्त उन्होंने सत्कृत में नैयायिक प्रार्था की रचना की। विधिवत् न्याय शास्त्र के रूप में महत्त्वपूर्ण वास्तुशिल्पक देन देनेवाले मनीषियों में विद्वत्प्रवर आचार्य सिद्धतेन दिवाकर तथा आचार्य समन्तमद्र

दुष्ट स्मरणीय हैं। और भी अनक तार्किक आचार्य एवं विद्वान् हुए, जिन्होंने इसे उत्तमोत्तर विकसित किया।

‘याय शास्त्र को अत्यन्त सरल एवं वाचगम्य भाषा तथा शैली में रखने का अभिप्रेत लिये इस युग के बहुभुत मनीषी, अणुवत्त आन्दोलन के प्रवक्ता, त्तरापथ के नवम अधिनायक आचार्य श्री तुलसी ने त्तरापथ के भाय प्रवक्ता महान् तत्त्वद्रष्टा आचार्य श्री मिश्र की पुण्य स्मृति में ‘मिश्रु ‘याय कणिका’ नामक इस पुस्तिका की रचना कर नैयायिक वाङ्मय की शाखनी श्रृंखला में एक महत्त्वपूर्ण बड़ी जोड़ दी है। जैन ‘याय के अध्येतार्थों के लिए निःसन्देह यह अरुण पुस्तिका कलेवर में छोटी पर विषय निरूपण में अत्यन्त उपयोगी सिद्ध होगी। सूत्र और वृत्ति में आचार्यप्रवर ने सांक्षिप्य व सारांश की जो मर्म्यङ् अनुस्यूति की है, इससे विद्यार्थियों को ‘याय के सिद्धान्त कण्ठाग्र करने में बड़ी सुविधा रहेगी।

श्री त्तरापथ द्विदशनाब्दी समारोह के अभिनन्दन में इस पुस्तिका के प्रकाशन का दायित्व सेठ मनलालजी सुराना मेमोरियल ट्रस्ट कलकत्ता ने स्वीकार किया, यह अत्यन्त हर्ष का विषय है।

त्तरापथ का प्रसार, नत्तम्बधी साहित्य का प्रकाशन, अणुवत्त-

आन्दोलन का जन जन में संचार द्रष्ट के उद्देश्या में से मुख्य हैं । इस पुस्तिका के प्रकाशन द्वारा अपनी उद्देश्य-पूर्ति का जो महत्त्वपूर्ण कदम द्रष्ट ने उठाया है, वह सर्वथा अभिनन्दनीय है ।

जन जन में सत्तत्व प्रसार, नैतिक जागरण की प्रेरणा तथा जन-सेवा का उद्देश्य लिये चलने वाले इस द्रष्ट के संस्थापन द्वारा प्रमुख समाजसेवी, साहित्यानुरागी श्री हनुमन्तमल्लजी सुराना ने समाज के साधन सम्पन्न व्यक्तियों के समक्ष एक अनुकरणीय कदम रखा है । इसका लिए उन्हें सादर धन्यवाद है ।

आदर्श साहित्य संघ, जो सत्साहित्य के प्रकाशन एवं प्रचार-प्रसार का ध्येय लिए कार्य करता आ रहा है, इस महत्त्वपूर्ण प्रकाशन का प्रबन्ध भार ग्रहण कर अत्यधिक प्रशंसना अनुभव करता है ।

जैन-न्याय के विद्यार्थियों के लिए यह पुस्तिका विशेष लाभप्रद सिद्ध होगी, एसी आशा है ।

३१ बड़तला स्ट्रीट,

कलकत्ता

माद्र कृष्ण ५, २०१७ ।

जयचंदलाल दफ्तरी

व्यवस्थापक

आदर्श साहित्य संघ

मिन्तु न्याय करिणका

भरम्

श्री भिक्षुचर्याकणिका

श्री स्याद्वादीवदेष्टारं तीर्थेऽत्र त्रिशततमजम् ।
मन्वन्तानिन्स्य कुर्वेह श्री भिक्षुचर्याकणिकाम् ॥

प्रथमो विभाग

सुसत्यार्थपरीक्षणं न्यायम् ॥ १ ॥

मादन्माधनदोरविराधा बुद्धिः, स्वदन्(शुचोरावो वा । नीकने
श्रावलेऽधमिदित्तेन स न्यायः ।

प्रमाण, प्रमेय, प्रमितिः, प्रमाणा येति चतुरङ्ग ॥२॥

प्रमाणम्—साधनम् प्रमदम्—एतु प्रमिति—एतम्, प्रमाणा-
परीक्षणः ।

अथमिद्वयं सत्प्रवृत्ति ॥ ३ ॥

अस्मिन् प्रादुर्भाव, इत्यावाप्ति, साधनति—येति प्रविष्टाऽर्भेतिदिदि ।

सत्र 'दादस्य प्रवृत्ते' साशाजिनित्त माधनतिरेव ।

सा च लक्षणप्रमाणाभ्याम् ॥ ४ ॥

व्यवच्छेदकप्रमो लक्षणम् ॥ ५ ॥

उक्तुनो यवस्थापनहेतुभूतो धर्मो लक्ष्य व्यवच्छिनत्ति—साद्दीर्घ-
 धपनयतीति लक्षणम् यथा—जीवस्य चैत्रयम् अन्नरौण्यम्, गो
 सास्नावत्त्वम् । ऋषित्वादाचित्कमपि, यथा—दण्डी पुरप ।

अव्याप्तातिव्याप्तासभयिनस्तदाभासा ॥ ६ ॥

अतत् तदिव आभासत इति तदाभास ।

लक्ष्यैकदेशवृत्तिरव्याप्त ॥ ७ ॥

यथा—पशोर्विपाणित्वम् आत्मन शरीरवत्त्वम् ।

लक्ष्यालक्ष्यवृत्तिरतिव्याप्त ॥ ८ ॥

यथा—वायोगतिमत्त्वम्, साधो सम्यक्त्ववत्त्वम् ।

लक्ष्यमात्रावृत्तिरसभयी ॥ ९ ॥

यथा—मुक्तानां पुनरागित्वम् पुद्गलस्य चैनतत्वम् ।

यथाथज्ञान प्रमाणम् ॥ १० ॥

प्रकरणेण (सशयाद्यभावन) मीयनेऽर्था येन तत् प्रमाणम् ।
 ज्ञानम्—अर्थप्रकाशकम् । ननु अयथाथमपि भवतीति तद्व्यवच्छिद्यत्त्वे
 यथाथमिति विशेषणम् । प्रमेय नाथथा गृह्णातीति यथाथत्वमस्य ।

अथवाध्या विषयसमशयानध्ययमाया ॥ ११ ॥

अतएव तत्ताप्ययमाया विषयय ॥ १२ ॥

इथा—वाच्यमानायाय कश्चिदपि १०० अष्टादश

वर्षादी विषय एव वा अनित्य एव वा ॥

अनिर्णयी विकल्प मशय १ ॥ १३ ॥

इथा—गीय अथवा वा । निर्दिष्टी विषयानु प्रकाशय,

इथा—इदापि नित्यत अनित्यत ।

आभासमाप्रमनध्ययमाय १ ॥ १४ ॥

अथ वाच्योऽप्रकृतवाऽइथायत्वम् १

१—दुर्वाचकात्प्रेन दामदवाप बहुमासादेऽपि विषयय त्वासाय

अथवसाय, अनथवसादगादयानु अनवशितानामनिकव ह्य

नयाविषयदाद् भद ।

२—वाच्यया मह्यदिनि नाही विदद । नय विद्यायवदोऽपीनि

नयादादपही भित ।

३—किंनदोऽपि विददय दोऽपि एता इदादिनु ददाणावनायाप्रमेव

हानं आयत न तु निष्कामयदिनि न इथा वानु मनि नया

नदप्रहर्षं भवति ।

प्रामाण्यनिश्चय एतत् परतो वा ॥ १५ ॥

अभ्यासदशादौ प्रामाण्यनिश्चय स्वतो भवति । अनभ्यासदशादौ प्रमाणान्तरान्, उवादकात्, बाधकाभावाद् वा ।

इति श्री तुलसीगणिनिर्मितायां श्री भिच्छु-न्यायवर्णिकायां लक्षण-प्रमाणस्वरूपनिर्णया नाम प्रथमा विभागः ।

द्वितीयो विभागः

तन् प्रत्यक्ष^१ परोक्षञ्च^२ ॥ १ ॥

अक्षम्—इन्द्रियम् अक्षो जीवो वा । अक्ष प्रतिगतं प्रत्यक्षम् । अक्षेन्याऽक्षाद्वा परतो वर्तते इति परोक्षम् । यथायत्वावच्छिन्ना यावन्तो ज्ञानप्रकारस्तावत् एव प्रमाणस्य भेदा । प्राधान्येन तद् द्विभेदम् । यच्चिन्—“प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः” इति षतुर्धापि । अर्थापत्त्यादीनां^३ यथासम्भवमेवैवान्तरभावं^४ ।

१—वाह्यायप्रदृष्टायेत्या ज्ञानस्य प्रत्यक्षता परोक्षता च, स्वरूपापेक्षया तु सर्वमपि प्रत्यक्षमेव ।

२—परशब्दसमानाधिक्येन पर शब्देन परोक्षमिति सेत्स्यति ।

३—अभाव —प्रमाणपक्षे यत्र, यस्तुल्ये न जायते ।

यस्तुसत्तावर्थाय, तत्राभावप्रमाणता ॥

(श्लोक वार्तिक पृष्ठ ४७)

सहायनिरपेक्ष प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥

यस्मिन् प्रमाणान्तराणां पौष्ट्यलिकेन्द्रियाणाम् साहाय्यं नापेक्ष-
णीयं तस्यष्टयान्, अत्यवहिनात्ममात्रापेक्षवाच्य प्रत्यक्षम् ।

तच्च चेतनस्य निगमरक्षण्यरूप फेडलम् ॥३॥

अर्थाविति—अर्थादावतिरर्थाविति, आगति—प्राप्ति, प्रसङ्ग,
यथाऽभिधीयमानेऽर्थे योऽद्याऽर्षं प्रमग्यते सोऽर्थाविति यथा—
वीनो देवदत्ता दिवा न भुङ्क्ते, रात्रौ भवत्य भुङ्क्ते ।

सम्भव —अविनाभाविनोऽप्यस्य सत्ताप्रदवाद्दयस्य सत्ताप्रदण
सम्भव अर्थ द्विविध—सम्भाषनाख्य, यथा—अमुद्धो मनुष्यो
वेद्योऽस्ति, अतो धनिद्धोऽपि स्यात् निष्क्यस्या यथा—
अमुद्धय पार्श्वे यदि शनमस्ति, तन् पशागताऽवश्यं भाव्यम् ।

एतिशब्द—अनिर्दिष्टवस्तुर्हं प्रवादन्परम्यर्थम् ।

प्रातिमम् - यागप्राप्तजनित, न तु प्रातिमगति ।

साध्वैव दिनरात्रि यो, कथञ्चभुनयो वृद्धम् ॥

(अध्यात्मोपनिषद्)

४—अथापति सम्भवदवानुमाने अभाव प्रत्यक्षे तद्धोऽनुमानेऽपि च,
एतिसमागमे, प्रातिमं प्रयोऽनुमान च ।

निखिलद्रव्यपर्यायमाशात्कारित्वान् केवलज्ञानं पूणं प्रयत्नम् ।

निरावरणत्वञ्च ज्ञानावरणविरह्येन ।

अपूणमवधिमनः पर्यायौ ॥ ४ ॥

आवरणसद्भावाद् एतौ अपूणप्रत्यक्षं भवतः ।

रूपिद्रव्यसात्कारणमवधि ॥ ५ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालमादौ विविच्य मया दास्यते वाद् अवधिः । अनुगाम्य-

ननुगामिवर्धमानहीयमानप्रतिपाल्यप्रतिपानिभदान् पोट्टा ।

मनोद्रव्यपर्यायमाशात्कारि मनः पर्याय १ ॥ ६ ॥

अवग्रहेहात्रायधारणात्मकं व्यवहारे ॥ ७ ॥

एतद् दृश्यमनसापेक्षजनभावनो व्यवहित्वान् परमार्थं
परोक्षमपि २ स्पष्टत्वाद् व्यवहारे प्रत्यक्षं ३ भवति ।

१—(क) अनेन पौद्गलिकमनसः पर्यायाणां साशात्कारो भवति,
न तु भावमनसः, अगूलत्वात् तेषाम् ।

(ख) विगुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयभेदादवधिमनःपर्याययोर्भेदः ।

विगुद्धिक्षेत्रो भेदः—यानि हि मनोद्रव्याणि अवधिज्ञानी
जानीते, तानि मनःपर्यायज्ञानी
विगुद्धतराणि जानीते ।

इन्द्रियाथयोगे शान्तान्तरं सामान्यग्रहणमथग्रह ॥ ८ ॥

इन्द्रियाथयोगे चित्तेशाश्वस्थानरूपे योगे चित्, दानम् अनु
 चित्तविशेषस्य समाश्रय प्रतिपत्तिः, तदनन्तरम्, अनिर्देश्य

क्षेत्रज्ञो भद्र—अवधिज्ञानमन्तरयाऽग्रहणस्यमागादिषु
 भवति भागवलोक्तान् मनपर्यायो
 मनुष्येऽत्र एव ।

स्वामिज्ञो भद्र—अवधि एवतस्याऽग्रहणस्य संपत्ता
 सुदशस्य च भवति, मनपर्यायस्य
 तदनन्तरमाग्रहणस्यैव ।

विद्यमानो भद्र—एवमन्तरयाऽग्रहणस्यैव विद्यमानस्य ।

तदनन्तरमाग मनपर्यायस्य ।

२—इन्द्रियमन साहाय्येन ज्ञापमानं ज्ञानमात्मनो व्यवहितं यस्मीनि
 भागपरोऽकथ्यते । इन्द्रियमानसोभ्योऽप्यवहितमिति संज्ञायाम्
 इन्द्रियं प्रत्यक्षं मानसं प्रत्यक्षम् ।

३—एतन् सांख्यवहारिणैर्द्रव्यज्ञम् । अतदादिप्रत्यक्षमिन्द्रियमनप्रत्यक्षं
 मयि कथ्यते ।

सामान्यस्य (वस्तुन) ग्रहणमवग्रह । दर्शनानन्तरमिति क्रमप्रति-
पादनार्थम् एतेन दर्शनस्यावग्रह प्रति परिणामिता शेषा ।

व्यञ्जनावयवो ॥ ६ ॥

व्यञ्जनेन—इन्द्रियावसम्बन्धरूपेण, व्यञ्जनस्य—गर्भादेरप्यस्य,
ग्रहणम्—अध्यक्ष परिच्छेद, व्यञ्जनावग्रह १ । ततो मनाम् व्यक्त
जातिद्रव्यगुणरूपानारहितमवग्रहणम्—अर्थावग्रह २, यथा एतत् किञ्चिद्
अस्ति ३ ।

न नयनमनसोरव्यञ्जनम् ॥ १० ॥

व्यञ्जनम्—इन्द्रियार्थमम्ब ३ । नयनमनसोरव्यञ्जेन साक्षात्सम्बन्धो
म भवतीति यवधिमत्प्रकाशकत्वात् नैत प्रायाधप्रकाशके । इत्यवस्तु-
नस्यक्षुषि ४ प्रतिविम्बे ऽपि साक्षात्सम्बन्धाभावात् नात्र दाप ।

१—व्यञ्जनेन व्यञ्जनस्य अवग्रह—व्यञ्जनावग्रह । अयमात्
भौदूतिक ।

२—एकवचनिक ।

३—अनध्यवसायो न निणयो मुख इति न प्रमाणम् । अवग्रहस्तु
निणया मुख इति प्रामाण्यस्य ।

४—तदीकारा भिन्नपुद्गला ।

अमुकेन भाव्यमिति प्रत्यय ईहा ॥ ११ ॥

अमुकेनदिगरी वा इति गंगयादूर्ध्वदन्वदन्वगिरेरुडम् अमुकेन
भाव्यमिति प्रत्यय ईहा यथा—सन्धेय भाव्यम् ।

अमुक एवेत्ययाय ॥ १२ ॥

यथा ॐ शब्द एव ।

सन्ध्यापश्चिदतिधारणा ॥ १३ ॥

व मना, संस्कार इत्याद्या पदादि । इत्यनेन इत्युत् परिष्ठापि
कारणम् ।

असामर्थ्येनापि ऋषयमानयात् अपूषापूषधामु-
पयायप्रकाराकृत्यात् क्रमभावित्वाच्च एते द्यनिरि-
च्यन्ते ॥ १४ ॥

आशूषादात् कश्चित् क्रमात्पुल्लभमेयाम् ॥ १५ ॥

यथा दक्षिणाद् विजुदरादात्पुत्रिणुत् प्रकाशयन्तु ।

प्रतिनियताथप्रहणमिन्द्रियम् ॥ १६ ॥

स्पर्शरमण भङ्गपङ्कप्रहणलक्षणादि

स्पर्शरमणव्याप्यत्तु धोप्राग्नि ॥ १७ ॥

प्रत्येकं वानुषा ॥ १८ ॥

नत्र निवृत्त्युपकरणे पौद्गल्लिषे ॥ १९ ॥

आकाररचना निर्मुक्ति । तत्र विषयग्रहणोपकारिणी शक्ति
उपकरणम् । एते द्वे अपि पुद्गलरूपत्वान् पौद्गलिते ।

आत्मिके लब्धुपयोगौ ॥ २० ॥

इमविलयविशेषोद्भव आत्म प्रकाश — लब्धि, तस्यार्थग्रहण-
ध्यापार — उपयोग । सत्या लब्धौ निवृत्त्युपकरणोपयोगा । सत्यास्य
निवृत्ता उपकरणोपयोगौ । स्युपकरणे उपयोग ।

सवार्थग्रहण त्रैकालिक मन ॥ २१ ॥

मने, न त्विन्द्रियवन् प्रतिनियता अर्था गृह्यन्ते इनेन तत्
सर्वोपग्रहणम् त्रिकालगोचरम्^१—मन । मननालम्बनभूता
पुढगला — पौद्गलिक मन । आत्मिकं मन — लब्धुपयोग-
रूपम् ।

इति श्रीतुलसीगणनिमिनाया श्री भिन्दु न्यायवर्णिकाया प्रत्यक्ष-
स्वरूपनिणयो नाम द्वितीयो विभाग ।

१—त्रिकालगोचरत्वाद् भाष्येचनामकत्वमस्य स्वभावापन्नितम् ।

तृतीयो विभागः

सहायापेक्ष परीश्रम् ॥१॥

परमहायापेक्ष प्रमाणमस्फुटत्वात् पराश्रम् ।

मतिश्रुते ॥२॥

इन्द्रियमनोनिग्रधन मति १ ॥३॥

स्मृतिप्रत्यभिज्ञातशानुमानानि तत्प्रकारा ॥४॥

मन्कारोद्बोधमभया तन्वित्याकारा स्मृति ॥५॥

सम्कार—धारणादप, तस्य उद्बाधात्—चागरणाद् उपन्ना,
तदित्युद्बोधनी मति स्मृतिगीयत, यथा—नर्त्तीयकराग्यानम्, स
पिशुन्वामी ।

अनुभवरस्मृतिमभय तदेवेद् तमन्शतद्विलम्बण
तत्प्रतियोगीत्यादिमकलन^२ प्रत्यभिज्ञा ॥६॥

नथा—सैवयं माहाशुक्ल्या, गोसदृशो गवयः, गाविलम्बणो महिष
इदमस्माद् दृढम्, इदमस्मान्नेदाय^३ । यत्रचिद्^३ व्यस्ताभ्यामपि ।

१—आभिनिकोपिष्टमन्थस्य पर्यायि ।

२—एकवशात्स्यैसादृश्यादिनाऽर्थादयपठनम्—सकलनम् ।

३—वृष्टेनाऽनुभवैत केवलेन स्मरणेनाऽपि प्रत्यभिज्ञा जायते ।

अवयवव्यतिरेकनिर्णयस्तर्क ॥७॥

साधने सति साध्यस्य, साध्ये एव वा साधनस्य भाव —अन्वय
यथा—यत्र धूमस्तत्राग्नि, अग्नावेव वा धूम । साधनाभावे-
साधनाभाव —व्यतिरेक यथा—अग्न्यभावे न धूम ।

साधनान् साध्यज्ञानमनुमानम् ॥८॥

मिमाधयिषित साध्यम् ॥९॥

व्याप्तौ धर्म एव, यथा—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्नि, अनुमितौ
तु साध्यधमविशिष्टो धर्मी,^१ यथा—अग्निमान पर्वत, धर्मी एव
पक्ष । पक्षवचन प्रतिज्ञा ।

१—अय क्वचिद् बुद्धिसिद्ध (विकल्पसिद्ध) यथा—अस्ति
सम्बन्ध । अत्र स्वशस्याऽगितत्त माध्ये सर्वज्ञो बुद्धिमिद्ध,
नासौ ह्यस्तित्वसिद्धे प्राक् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्ध । क्वचित्
प्रमाणसिद्ध यथा—अग्निमानय प्रदेश । अत्र धूमवत्त्वाद्
अग्निमरुवे साध्ये तस्य प्रदेश पर्वत खलु प्रत्यक्षेणाऽनु-
भवने । क्वचिद्बुद्ध्यासिद्ध, यथा—अनित्य शब्द । अत्र
वर्तमान शब्द प्रत्यक्षगम्यो नूनभविष्यश्च बुद्धिगम्य ।

निश्चिततायाविनाभावि माधवतु ॥१८॥

निश्चिततायाविनाभावि माधवतु ॥१८॥

६१ ।

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

(१) महत्कर्मभावनिरुमाऽविनाभाय ॥१९॥

- (२) सहचर — भान्ने रणम् रमात् ।
 (३) व्याप्य — अस्त्यत्र वृक्षत्वम् निम्बान् ।
 (४) पूरुचर — अण सोमवार , ह्या रविवारश्रुते ।
 (५) उत्तरचर — अद्य रविवार , इव सोमवारश्रुत ।
 (६) कायम् — सादित्य नम , भानपात् ।
 (७) कारणम् — भाविनी वृष्टि , विशिष्ट-मेषो नते ।

ख — अभावेन विधिहेतव — अनेकात्तात्मन वस्तु, एकात्तस्वभावा-
 नुपलब्धे ।

ग — भावेन प्रतिषेधहेतव — नात्र शीतम्ब , अने ।

घ — अभावेन प्रतिषेधहेतव — नात्र पुस्तकम् दश्यानुपलब्धे ।

अथानि उदाहरणानि स्वयं बोध्यानि^१ ।

१—(१) विधिहेतव —

(क) भावेन विधिहेतव (अविरुद्धोपलब्धे साधनानि)

स्वभावादयो यथा शास्त्रे निर्दिष्टा ।

भावेन विधिहेतौ अविरुद्धस्य यापदस्योपलब्धि साधन नहि
 भवति । अस्त्यत्र, वृक्षत्वम्, निम्बादिव अस्त्यत्र निम्बत्वम्,
 वृक्षादिति न निर्णायकता, वृक्षत्वेन निम्बवदाश्रयापि ग्रहणान् ।

(ख) अभावज्ञ विविहेतव (विरुद्धानुपलब्धे साधनानि)—

(१) विरोधिस्वभावानुपलब्धिप्ररुदाहता ।

(२) विरोधिकारणानुपलब्धि—विद्यत इय समान इतानम्
द्विशामावात् । अत्र विधेयमनानम्, तद्विरुद्ध ज्ञानम् तस्य
कारण शिक्षा, तस्या अभावात् ।

(३) विरोधिकाद्यानुपलब्धि —अस्वास्थ्यमस्मिन् मनुष्ये समस्ति,
मांसलताऽनालोकनात् । अत्र विधेयमस्वास्थ्यम्, तद्विरुद्ध
स्वास्थ्यम्, तस्य काय मांसलता, तस्या अनुपलब्धि ।

(४) विरोधिव्याप्यानुपलब्धि —अस्त्यत्र छाया, औष्णा-
ऽनुपलब्धे । अत्र विधेया द्याया, तद्विरुद्धम्नाप, तद्
व्याप्यस्यौष्ण्यस्याऽनुपलब्धि ।

(२) प्रतिषेधहेतव —

(क) भावन प्रतिषेधहेतव (विरुद्धोपलब्धे साधनानि)

(१) विरोधिस्वभावोपलब्धि, यथा—नास्त्येव सर्वकालं,
अनेकान्तस्योपलब्धात् ।

(२) विरोधिव्याप्योपलब्धि यथा—नास्त्यस्य पुनस्तत्त्वेषु
निश्चयः, तत्र सदेहान् ।

- (३) विराधिकार्योपलब्धि, यथा—न विद्यतेऽस्य मोषा
युपशांति, वदनविकारादे ।
- (४) विरोधिकारणोपलब्धि, यथा—नास्य महर्षेरसत्य वष
समस्ति, रागद्वेषकाडुव्याऽकलङ्कितज्ञानसम्पन्नत्वात् ।
- (५) विरोधिपूर्वचरोपलब्धि, यथा—नोऽगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते
पुष्पनारा, रोहिष्युत्गमात् ।
- (६) विरोध्युत्तरचरोपलब्धि यथा नोदगान् मुहूर्त्तान्त्व मृगशिर
पूर्वाफारगुन्युदयात् ।
- (७) विराधिसहचरोपलब्धि, यथा—नोऽस्यत्रस्य मिथ्याज्ञानम्,
सम्यग्दर्शनात् ।
- (ख) अभावेन प्रतिषेधहेतव (अविस्मृतानुपलब्धे साधनानि)
- (१) स्वमात्रानुपलब्धिस्दाहता ।
- (२) व्यापकानुपलब्धिः, यथा—नास्त्यत्र प्रदेशे पनस, पादपा-
नुपलब्धे ।
- (३) कार्यानुपलब्धि, यथा—नास्त्यप्रतिहतशक्तिश्च बीजम्,
अंजुराऽनवलोकनात् ।

माध्यविपरीतव्याप्तौ विद्मः ॥१८

विवक्षितसाध्याद् विपरीते एव व्याप्तौ हेतु—विद्मः, यथा
नित्य शब्द, कायत्वात् ।

१—वैयाधिकानां कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमौ विदिष्टौ स्त
तत्र प्रत्यङ्गमविद्मपशृत्ति कालात्ययापदिष्ट, यथा—
अगुणोऽग्नि, कृतकत्वाद्, घटवत् । प्रकरणपक्षे प्रतिपक्षे
च तुभ्य प्रकरणसम, यथा—अनित्य शब्द, नित्यधर्मा-
नुपलब्धे, घटवत् । इत्युक्ते पर प्राद्—नित्य शब्द,
अनित्यधर्मानुपलब्धे आकाशवत् ।

२—अयं त्रिविधो भवति—(१) वादि असिद्ध, (२) प्रतिवादि
असिद्ध, (३) उभयाऽसिद्ध ।

(१) परिणामी आत्मा, उत्पादादिमत्त्वात् । अयं वादिनो
नैयायिकस्याऽसिद्ध । तन्मत आत्मिनः कूटस्थत्वस्याभि-
मतत्वात् ।

(२) चेतनास्वरूपं सर्वत्वगपहरणे मरणात् । अत्र मरणं विज्ञाने
द्रियायुनिरोधलक्षण प्रतिवादिनो बौद्धस्याऽसिद्धम् ।

(३) अनित्य शब्द, चाशुभवान् । अयमुभयाऽसिद्ध ।

साध्यज्याप्तसाधननिरूपणमन्वयी ॥ २३ ॥

(भनित्यं शब्द , कृत्रकत्वाद् इति हेतौ) यद्यत्कृतं तत्तद
नित्यम् यथा षट् ।

साध्याभावे साधनाभावनिरूपण व्यतिरेकी ॥२४॥

यन्नानित्यं तत्र कृतम् यथा—आकाशम् । साध्यसाधनाभय
विकला असिद्धमन्दिगधसाध्यसाधनोभया ।

विपरीतान्वयव्यतिरेकाश्च तदाभासा १ ॥ २५ ॥

यथा—(१) अपौरुषेय शब्द , अमूर्तत्वात्, दुःखवत् ।

(२) यद् अपौरुषेयं न भवति, तद् अमूर्तमपि न भवति
यथा—परमाणु ।

(३) विवक्षितं पुमान् रागी, वचनान्, रथ्यापुष्टवत् ।

(४) यो यो रागी न भवति, स स वत्तापि न भवति,
रथ्यापुष्टवत् । शेषमनया दिशाऽभ्यूह्यम् २ ।

१—तदाभासा इति दृष्टान्ताभासा ।

२—(क) अन्वयदृष्टान्ताभासा —

(१) साध्यविकल — अपौरुषेय शब्द , अमूर्तत्वात्, दुःखवत् ।

पुत्र पुत्रव्यापारव्यापार मोक्षदा इति शीघ्रैर्दत्त
 महीपदमाधैर वपु इति शब्दविवरणम् ।

(२) माधवविवरणम्—श्रीगुरुदेव शम्भु, भगवान् इति
 वदन्तुः । अत्र शब्दश्रीगुरुदेवैर् दत्तव्यवर्ति
 विदुः माधववदन्तुः इति शब्द शब्द शब्दशब्द
 माधवविवरणम् ।

(३) शम्भुविवरणम्—श्रीगुरुदेव शम्भु भगवान्, वदन्तुः ।
 अत्र शब्दश्रीगुरुदेवैर् माधववदन्तुः इति शब्द शब्द
 शम्भुविवरणम् ।

(४) मन्दिपणपत्र—विश्वेश्वर पुत्रान् शम्भु, वदन्तुः,
 शब्दशुद्धम् । शम्भुदेवैर् इति शब्दशब्द शम्भु
 शम्भुदेवैर् इति शब्द शब्द शम्भु
 शब्दशब्दम् ।

(५) शम्भुदेवपत्र—विश्वेश्वर पुत्रान् शम्भु, शम्भु,
 शम्भुदेवैर् इति शब्दशब्द शम्भु
 शम्भुदेवैर् इति शब्द शब्द शम्भु
 इति शम्भुदेवपत्रम् ।

(६) शम्भुदेवपत्र—विश्वेश्वर पुत्रान् शम्भु, शम्भु

रथ्यापुस्तकत् । रथ्यापुस्तकेऽप्यङ्गन रागश्चेति तन्मयमपि
मिद्वानिति सदिग्धोभयत्वम् । एषु पराज्ञपरय दुर्बोध-
त्वाद् भवदिति रथ्यापुस्तके रागायङ्गवयो सत्त्वं
सदिग्धम् ।

- (७) विपरीतान्वय — अनित्यं ज्ञात्, कृतकत्वान् । यदनित्यं
तत् कृतकम्, यदवदिति विपरीतान्वय । प्रसिद्धानु-
षातेनाऽप्रसिद्धं विषेयम् । अत्र कृतकत्वं हेतुरिति
प्रसिद्धम् । अनित्यत्वं तु साध्यत्वाद् अप्रसिद्धम् । अनु-
षादे प्रसिद्धस्य यद्भवेन अप्रसिद्धस्य च तच्छब्देन
निर्देशो युक्तः । अत्र च विपर्यय इति विपरीतान्वयत्वम् ।

(ख) व्यतिरेकिदृष्टानामासा —

- (१) असिद्धसाध्य — यदऽपौरुषेयं न भवति तदऽमूर्तमपि न
भवति, यथा—परमाणु, अपौरुषेयत्वात् परमाणुनाम् ।
(परमाणोरपौरुषेयत्वऽपि मूर्तत्वमिति व्यतिरेकः)
- (२) असिद्धसाधन — यदऽपौरुषेयं न भवति तदऽमूर्तमपि
न भवति, यथा—दुःखम्, अमूर्तत्वाद् दुःखस्य ।
(दुःखस्य पौरुषेयत्वेऽपि अमूर्तत्वमिति व्यतिरेकः)

(३) भविष्योक्तम् — इदंश्रीकृतं न भवति तदङ्गुलमपि न भवति, तथा—आकाश, भवोक्तं कथादगूर्तं वाच्यं आकाशम् ।

(आकाशश्रीकृतं चमपि अगूर्तं चमपि चेति स्वतिरेकः)

(४) मन्दित्रमाध्व — विश्विन् पुमान् राणी, स्वनात्, रथ्यापुण्यम् ।

(५) मन्दित्रमाध्व — विश्विन् पुमान् मरुत्पत्नी, राणात्, रथ्यापुण्यम् ।

(६) मन्दित्रमाध्व — विश्विन् पुमान् भगवत्, राणात्, रथ्यापुण्यम् ।

एव परदेभ्योऽर्त्तुः इत्यात् स्वतिरेकश्चि रथ्यापुण्ये राणात्पत्न्योरसर्वं मन्दित्रम् ।

(७) विपरीतव्यतिरेकः — अनित्यं वाच्यं, कृतकवात्, इदं इत्यर्थं तन्निर्णयं इत्यात् वाच्यमिति विपरीतव्यतिरेकः । स्वतिरेके हि माध्याम्यं साप्तामासनं व्याप्नोति हिं ह्यथ । न चात्रैवमिति विपरीतव्यतिरेकश्चम् । अत्र न्वत्, भद्रदक्षिणावय, अथ्यतिरेक, अत्रदक्षिणव्यतिरेकश्चेति चकारोऽप्येऽपि ह्यन्तामासा भवति ।

यथा—

- (१) विवक्षित पुमान् रागी, वक्तृत्वाद्, इष्टपुरावदित्य-
नन्वयः । यद्यपि इष्टपुरे रागी वक्तृत्वञ्च साध्य-
साधनधर्मा इष्टौ, तथापि यो यो वक्ता स स रागीति
व्याप्यसिद्धेरनन्वयत्वम् ।
- (२) अनित्य शब्द, कृत्वाद्, घटवद्, इति अप्रदर्शिताययः ।
सन्नपि अन्वयो वचनेन न प्रकाशित इति परार्थापुमानस्य
वचनदोषः ।
- (३) न बीतराग कश्चिद् विवक्षितः पुरुषः वक्तृत्वात् । यः
पुनर्बीतरागो न स वक्ता यथोपलक्षणम् इति अव्यतिरेकः ।
यद्यप्युपलक्षणं तादृमयं व्यापृतं तथापि व्याप्त्या व्यतिरेका-
सिद्धेरव्यतिरेकत्वम् ।
- (४) अनित्य शब्द, कृत्वात्, आकारावदिति अप्रदर्शित-
व्यतिरेकः । यदऽनित्यं न स्यात् तत् कृत्कमपि न स्यादिति
सन्नपि व्यतिरेको बोधः ।

धर्मिणि भाषनस्योपसहार उपनय ॥२६॥

दृष्टान्तधर्मिणि विसृजसाधनधर्मस्य साम्यधर्मिणि उपसहार
उपनय, यथा हृत्कप्रचाम् ।

साध्यस्य निगमनम् ॥२७॥

साध्यधर्मस्य धर्मिणि उपसहारो विगमनम् यथा—तस्माद्विदित् ।

प्रतिषेधरचतुरा प्राद् प्रप्यम इतरेतरोऽनन्तरत् ॥२८॥

उन्मत्त पूर्व कारणे कार्यस्याऽसत्त्व प्राक् ॥२९॥

भयपनादिषान्त, यथा—यसि दप्य ।

लघात्मलामस्य विनाश प्रप्यम ॥३०॥

अर्थ साधनम्, यथा—नवे दप्य ।

परस्परपोह इतरेतर, ॥३१॥

अय सादिषान्त, यथा—साम्ये कुम्भस्य ।

सर्वदा तादात्म्यनिवृत्तिरत्यन्त ॥३२॥

कालत्रयस्य तादपरव्याऽभाव इत्यर्थः । भयपनाद्यन्त
यथा—चतने अचेतनस्य ।

अन्यथानिर्विकारान तसर्धैकाल्यकतोपपत्ते ॥३३॥

प्रतिषेधवस्तुषुसात्कीदारे भाषानां वस्तु निर्विकारता, अदन्तता,
सर्वात्मकता, एकात्मकता च स्वात्, इति भाषणम् भयानोऽपि
वस्तुधर्म एव ।

कायनिष्पत्त्यपेक्ष कारणम् ॥३५॥

कायमुपपन्नानं नियत यद् अपेक्षते तत् कारणम् ।

उपदाननिमित्तभेदाद् द्वयम् ॥३६॥

कारणमेव कायतया परिणममानमुपादानम् ॥३६॥

परिणामि कारणमिति, यथा—घटस्य मृत्पिण्डः, अदुरस्य वा षीजम् ।

माक्षान् सहाय्यकारि निमित्तम् ॥३७॥

साहकारीति यावत्, यथा—घटस्य चक्रमृत्पादि, अदुरस्य वा जम्बानसपवनानादि । निवृत्तस्तु न नाम नियतमपेक्षेऽष्टाश्रयत्व तृणादी । यत्र घटादौ बुभुक्षुब्ध मय्यपेक्षस्तत्र निमित्तात्पगत एवेति कारणद्वयमेव ।

तद्द्वयापारानन्तर भावि कार्यम् ॥३८॥

तद्—इति कारणद्वयस्य स्यात्पारानन्तर यद् भवति तत् कायम् ।

सकृत्कामऽकृत्कामम् ॥३९॥

तत्र सकृत्काम—एककालोत्पत्तवादि ।

अकृत्काम—अनुगतृणाम्युदसन्नित्त भूत्यादि ।

इति धी तुल्यमीशानिनिमित्ताया धी भिन्तुः सायकणिकायां परोक्षे मतिरूपनिर्णयो नाम तृतीयो विभागः ।

चतुर्थो विभागः

शब्दोच्यनुसारिणी मतिरेव धृतम् ॥१॥

यन् मानसं ज्ञानं शब्दमन्विताद्यनुसारेण^१ जायते, तत् धृतमुच्यते ।
मतिधृतयोरन्योन्यानुगमयोरपि^२ कश्चिद् भेदः, यथा—

(१) मनसं मतिः, शाब्दं धृतम् ।

(२) मूर्च्छया मतिः, स्वप्नाप्रप्रयायनकालात्,

अमूर्च्छय धृतम्, स्वप्नप्रत्यायकत्वात्

(३) मतिपूर्वकं धृतम्, न तु मतिः धृतपूर्विका ।

(४) वर्तमानकियया मतिः, त्रिकालविषयं धृतम् ।

(५) वस्तुसमा मतिः, कारणत्वात् । शुम्भसमं धृतम् तन्कार्यत्वात् ।

तदाप्तवचनाज्जातमागमः^३ ॥२॥

तदिति धृतम् । यथा—अस्ति क्षीरसमुद्रः । अस्त्वय एवाहुः

प्लवम् ।

१—शब्दादयस्य धृतज्ञानस्य साधनमिति 'द्रव्यधृतम्' उच्यते ।

२—यत्र मतिः तत्र धृतम्, यत्र धृतं तत्र मतिरिति ।

३—वचनादिति मुक्तत्वेन शब्देनाद्योऽपि प्राणाः ।

आप्तवचनम् — भागम्, तत्तु उपचारात्, वस्तुवृत्त्या वणवद्वाक्या
 त्मरु वचनं पौद्गलिकत्वाद् इत्यधुनम्, भयज्ञानात्मकस्य भावधुनस्य
 साधनं भवति ।

यथार्थविद् यथार्थवादी चाप्त १ ॥३॥

लौकिकोऽ'लौकिरश्च' ॥४॥

क्रमेण जनकादिस्तीर्थकरादिश्च ॥५॥

आदिशब्दाज्जनयादीनां गणराचार्यादीनाञ्च प्रवृणम् ।

सहजसामर्थ्यसमयाभ्यां हि शब्दोऽर्थप्रतिपत्तिहेतु ॥६॥

शब्द — वचनम् सहजसामर्थ्यम् — शब्दस्यार्थप्रतिपादनं शक्ति
 योग्यतानाम्नी, समय — सकेन, ताभ्यां हि शब्दोऽर्थप्रतिपत्तिहेतु
 भवति, ना-यथा ।

अथप्रकाशस्त्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपयत्, यथार्थत्व-
 मयथार्थत्वञ्च यक्त्वगुणदोषानुसारि ॥७॥

१—आप्यते सम्यग्धी यस्मादिति आप्त ।

२—लोके सामान्यजने भवो लौकिक ।

३—मोक्षमार्गोपरिष्ठा लोकोत्तर इति ।

अपञ्जानप गाभ्यामनेका तात्मकार्यप्रतिपादनपद्धति
स्याद्वाद् १ ॥८॥

एकत्र वस्तुनि विरोधविरोधिनामनेकधर्माणां स्वीकार —
अनेकान्त २, तद्वत्किञ्च भवत्येकस्मिन् समये एकस्य धर्मस्य भरणया
शेषाणांभ्रान्तर्पणया प्रतिपादक बध्, स्याद्दुक्तत्वान् स्याद्वाद् ३ कथ्यते ।

१—अपेक्षानपेक्षाभ्याम्, विवक्षाविवक्षाभ्याम्, प्रधानगौणभावा
भ्याम् ।

२—अनेकान्तवादो वस्तुनि सर्वधर्माणां समाहक, स्याद्वादस्य
अपेक्षामेदेन विरोधव्यस्यार्थं तेषां प्रतिपादक इत्यनयोर्भेदः ।
यथा — वस्तु नित्यं अनित्यं इति अनेकान्त, द्रव्यापेक्षया
नित्यम् पक्षापेक्षया च अनित्यमिति स्याद्वाद् । अमुक
स्मिन् वस्तुनि अमुको धर्म अमुकापेक्षया इति शेषान्मान्
गौणोक्तस्य अनेदृशस्थापन्नस्य एकस्य धर्मस्य कथञ्चिन्
मुप्यताप्रतिपादनं स्याद्वादस्य फलम् । तेन नानेकान्तवादो
वस्तुस्वरूप-प्रतिपादने स्याद्वादनिर्देशः ।

३—कथञ्चिद्वाद्, अपक्षावाद इति नामान्तराणि । अनेद-
विवक्षया सौगण्येन अस्माक्यवस्तुप्रतिपादकत्वाद् असौ
सकलादेश, प्रमाणवापदत्रापि कथ्यते ।

नायमेवत्र नानाविहदधर्मप्रतिपादकं किन्तु अपेक्षामेदेन^१ तद्विरोध
परिहारकं समस्ति ।

विधिनिषेधविकल्पे सोऽनेकमज्ञः ॥६॥

अनेके मज्ञा — रिक्त्या — वचनप्रकारा वा यस्य, स स्याद्वाद
अनेकमज्ञो भवति ।

यथा स्यादस्तीति, स्यान्नास्तीति, स्यादयत्तव्यञ्चेति ॥१०॥

स्यान् शब्दोऽनेकान्तयोनक । तत्र स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया
सर्वनास्तित्वम् परद्रव्यक्षेत्रादपेक्षया नास्तित्वम्, युगपदुभयधनपिधया
चाऽवक्तव्यत्वमिति^२ । अस्तुन प्रतिधर्ममते प्रयो मज्ञा योज्या ।

१—दृष्टिभेदेन, अग्निप्रायभेदेन ।

२—स्वरूपेण सत्त्वम्, पररूपेण च असत्त्वम्—इति नास्ति
कश्चिद् विरोध । उक्तञ्च—

समस्ति स्वरूपेण, पररूपेण नास्ति च ।

अथवा सत्त्वसत्त्व स्यात्, स्वरूपस्त्वाप्यसत्त्व ॥

तथा हि—अस्ति हि घटो द्रव्यत, पाण्डित्येन, न जलादित्येन ।

क्षेत्रत पाटलिपुत्रकृत्वेन, न माथुरादित्येन, । फालत—शैशिरत्वेन,

न वासन्तिकृदित्येन । भावन—श्यामत्वेन, न रक्षादिमत्त्वेन ।

सद्योगत्रादवत्त्वात् (ऽव्य०) पाणि^१ तदद्योगन मातमन्त्री आहत ।
 प्रमाणं स्यावत्सगत्त्रिलयवाग्भतयाप्रतिनिवतार्थप्रकाशि ॥११॥
 स्याव पराभञ्ज ॥१२॥

अर्वाभिनन-नशावकवलाति मातरश्च वागसम्बद्धत्वान् स्वाधम्—
 (वसंवेद्यम् । धृत पराधयापि । तत्र शब्दोन्मुख शब्दाज्जात वा
 स्वाधम्, पर प्रत्यापनाय वागभिनिषद् परार्थम् ।

यन् परायतन्नयन्नाम्थापरपयाय सद्बुवाद्^२ ष्य ॥१३॥

१—(१) स्वादस्त्येव स्वात्नास्त्येवति क्रमता विधिनिषेध-कल्पनया ।

(२) स्वादस्त्येव स्वादवचन्यमेवेति विधिकल्पनया, युगपद्विधि
 निषेधकल्पनया ।

(३) स्वात्नास्त्येव स्वादवचन्यमेवेति निषेध-कल्पनया, युगपद्विधि
 निषेधकल्पनया ।

(४) स्वादस्त्येव स्वात्नास्त्येव स्वादवचन्यमेवेति क्रमशो विधि
 निषेधकल्पनया, युगपद्विधिनिषेधकल्पनया ।

२—अर्थं भेदप्राप्त्याद्याद् भेदोपचाराद् वा क्रमेण वस्तुभान्
 प्रतिपादयति, न तु एकस्मिन् समये अनेकान्, इत्यमो
 विकलादेशोऽपि कथ्यते ।

अखण्डवस्तुन एकधर्मप्रकाशनपरो वाद् सद्वाद् । एकस्मिन्
समये एवस्यैव धर्मस्य प्रतिपादयितुं शक्यत्वात्, वस्तुन सद्वाद् एव
परार्थं भवति ।

प्रमाणवाक्यं परार्थम्, तत्तु अभेदश्रुत्याद् अभेदोप-
चाराद् वा ।

इति श्री तुलसीगणनिर्मितायां श्री भिक्षुन्यायकणिकायां परोक्षे
धुनस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थो विभागः ।

पञ्चमो विभागः

अनिराकृतेतराशोऽस्त्वशाप्राही प्रतिपत्तुरभिप्रायो नयः ॥१॥

अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो विवक्षितमज्ञ एवम्, इतराशान्

१—अखण्डवस्तुन प्रतिपादकं वाक्यं प्रमाणवाक्यम् ।

२—अखण्डवस्तुन एको धर्मो संपैरसंपैरपि तद्धर्मैः अभेदवृत्ति-
मापन्न एव तत् प्रतिपादयति । ज्ञानं यथा एकस्मिन् समये
अनेकान् धर्मान् जानाति, तथा नैकं कश्चित् शब्दं य
खण्डेकस्मिन् समये अनेकान् धर्मान् प्रतिपादयेदिति,
प्रमाणवाक्यं यद् अखण्डं वस्तु प्रतिपादयति, तत् मुख्यगौण
भावनैव ।

३—असौ सदेकान्भोऽपि कथ्यते ।

अनित्यत्वात् प्रतिपत्तुरभिप्रायः—नय । प्रमाणस्य विषयः अज्ञानं
 वस्तु नदस्य च तदङ्कदश, ततो नायं प्रमाणयप्रमाणं वा किन्तु
 प्रमाणाद्यं यथा—समुद्रैश्चेद्वो न समुद्रो नाप्यसमुद्रं किन्तु
 समुद्रासाः ।

द्वयार्थिकं पर्यायार्थिकस्य ॥ २ ॥

प्राधान्येन अभेदमाही इत्यार्थिकं भेदमाही च पर्यायार्थिकं ।
 यावन्तो विचारमार्गास्तावन्तो नया इति नयानामान्त्येऽपि
 वर्गीकरणस्तदद्वैविध्यम् ।

आणस्त्रेवा ॥ ३ ॥

नेगमः, संज्ञा व्यवहारद्वय ।

भेदाभेदमाही नेगम ॥ ४ ॥

अभेद—सामान्यम्—द्वयं धर्मी वा,

भेद—विशेष—पर्यायो धर्मो वा ।

एतदुभयमाही अभिप्रायो नेगमः ।

सामान्यविशेषयोर्नास्ति खरया भेदः, यथा—“निर्विशेषं न
 सामान्यम्, विशेषोऽपि न तन् विना ॥” चेत्तं तयो प्राधान्या
 धी मि० न्या०—३

प्राधान्येन निरूपणं भवतीति विचारमास्य इति, यथा सुखो जीव,
जीव सुखम् ।

सकल्पप्राही च ॥ ५ ॥

मात्राभावविषयत्वात् सकल्पप्राही विचारोऽपि नैयमो भवति ।
देशकालोपचारलोकहृदिवशात् सकल्पोऽनेकधा यथा—एधोद्काद्या^१
हरणप्रवृत्त ओदनं पचामीति, वीरनिर्वाणवासरोऽद्य^२, जानोऽर्थ^३
विद्वान् ।

अभेन्प्राही समग्र ॥ ६ ॥

परोऽपरश्च ॥ ७ ॥

महामामान्यविषय पर, यथा—विश्वमेकम्,
सर्वोऽविशेषात् । अथान्नरसामान्यविषयोऽपर,
यथा—श्रव्याणामैश्वर्यम् श्रव्यत्वाविशेषात् पर्यायाणामैश्वर्यम्
पर्यायत्वाविशेषात् ।

१—वर्तमाननैयमः—अपूर्णापरमपि विषयादा पूर्णतासंकल्पः ।

२—भूतनैयमः—भूतरीते वर्तमानसंकल्पः ।

३—भाविनैयमः—वर्तमाने भविष्यत्संकल्पः ।

भेदमाही व्यवहार * ॥ ८ ॥

यथा—यन् सत, तद् द्रव्य पर्यायी वा । यद् द्रव्य तद् धर्मा-
धर्मादिपङ्क्तिधम् । य पर्याय स द्विविधः—सहभावी क्रमभावी
च । द्रव्यार्थिकत्वाद् असौ परमाणु यावद् गच्छति, न तु अर्थपर्यायि ।

पयायाधिकरचतुधा ॥ ९ ॥

ऋजुमूत्र, शब्द समभिरू, एवभूतदध ।

यतमानपयायमाही ऋजुमूत्र ॥ १० ॥

यथा—साम्प्रत सुखम्^२ ।

कालादिभेदेन धनेरर्थभेदकृच्छ्र ॥ ११ ॥

(क) कालेन, यथा—बभूव, भवति, भविष्यति राजगृहम् ।

(ख) सख्यया, यथा—एक, एके ।

(ग) लिङ्गेन यथा—नदम् नदी

१—अपरसग्रहव्यवहारयोर्विषयमाभ्येऽपि अपरसग्रह भेदांश
प्रदान, व्यवहारद्वय भेदांशप्रदान, भायो भेदेऽप्यभेद
पश्यति, द्वितीयोऽभेदेऽपि भेदमित्यनयोर्विशेषः ।

२—अत्र हि क्षणस्थाधि सुखारव्य पर्यायमात्रं प्राधान्येन
प्रदर्शयते, तदधिकरणभूत पुनरात्मद्रव्य शौणनया नार्थते ।

पयाये निरुक्तिभेदेनार्थभेदवृत्तन् समभिच्छ ॥ १२ ॥

यथा—मिश्रत इत्येवशीलो भिक्षु, वाच यच्छतीति वाचयम,
तपस्वतीति तपस्वी । शब्दनयो हि निरुक्तिभेदेऽप्यथभिदमभिप्रैतीत्यय
ततो भिन्नः ।

क्रियापरिणतमर्थं तच्छब्दवाच्य स्त्रीतुर्वन्नेवभूत ॥१३॥

यथा—भिक्षुक्रियापरिणतो भिक्षु, वाच नियच्छन् वाचयम,
तपस्यन् तपस्वीत्यादि । समभिच्छ शब्दगतक्रियायामपरिणतेऽपि
तद्व्यपदेशमिच्छतीत्यय ततो भिन्नः ।

आधारचत्वारो ऽर्थप्रधानत्वादर्थनया ^१ ॥ १४ ॥

शेषाश्च शब्दनया ^२ ॥ १५ ॥

पूर्व पूर्वो बहुविषय कारणभूत पर परोऽल्पविषयः ।

कार्यभूतश्च ॥ १६ ॥

अपरथापि नयो द्विधा—निश्चयो व्यवहारश्च ॥१७॥

तात्त्विकार्थाभ्युपगमपरो निश्चय ^३ ॥ १८ ॥

१—एषु चतुर्षु अर्थाधितो विचारो भवति ।

२—एषु त्रिषु विचार शब्दाधितो भवति ।

३—यो बादरस्कन्ध स पञ्चगणपुद्गलनिष्पन्नो भवति, तत्र एको
वर्ण प्राधान्येन उपलक्ष्यते, शेषाश्च न्यग्भूतत्वात्प्रोपलक्ष्यते ।

दद्या—पञ्चमो भ्रमर, तच्छरीरेषु वादयेत् ॥ १८ ॥

लोफप्रसिद्धायानुवादपरो व्यथहार ॥ १९ ॥

दद्या—वास्वपि पञ्चु ब० पु इतमो भ्रमर इवादिषु ।

ज्ञानक्रियाप्रधानो क्रमाज्ञानक्रियानयापि ॥ २० ॥

ए गीतृताद्यादितरांशापलापी नयाभाम ॥ २१ ॥

भर्तुतो रंष्ट्रकोलो^१ रि भर्तुदद्यापरस ।

१—इत्येतादृशो वदंश्चिद्वेदी इत्यादिवासात् ।

वदाविभागाद्वेदी इत्यत्रिद्वेदी वदादिवासात् ।

धनद्वेदीनामैवास्मिन्वदार्थवदादिषु नैवासात्, दद्या-

नैवादिषु विद्वद्गन्तुम् । दद्याद्वेदी इत्येतादृशं ननु-

विद्वद्गन्तुं नैवासात्, दद्या—भर्तुदद्या-

भर्तुदद्याद्वेदीनां ननु ननु ननु । भर्तुदद्याद्वेदी-

वदाद्विभागादिषु ननु ननु ननु दद्या—वास्वपि

वदन्तम् । वास्वपि इति प्रमाद्यत्रिद्वेदी च वास्वद्वेदी-

विभागाद्वेदीनां ननु ननु ननु ननु ननु ननु ननु ननु ननु

ननु ननु ननु । वास्वपि इति प्रमाद्यत्रिद्वेदी च वास्व-

द्वेदीनां ननु ननु ननु ननु ननु ननु ननु ननु ननु

ननु ननु ननु । दद्या—वास्वपि

उक्तञ्च

उद्भाविव सर्वसिधव, समुदीर्णास्त्वयि नाथ हृष्टय ।
न च तासु भवान् प्रहृश्यते, प्रविमत्तासु सरित्स्वबोद्धि ॥

भेदेनार्थभेदमेवाभ्युपगच्छन् शब्दाभास, यथा—वैयाकरणा ।
पर्यायभेदेनार्थ भेदमेव मन्वान समभिहृटाभास । क्रिया-
ऽपरिणत वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपन् एवभूताभास ।
अर्थाभिधायी शब्दप्रतिक्षेपी अर्थनयामास । शब्दामि-
धाय्यशब्दप्रतिक्षेपी शब्दनयामास, । लोकव्यवहारमभ्युपगम्य
तत्त्वप्रतिक्षेपी व्यवहारनयामास । तत्त्वमभिगम्य लोक
व्यवहारप्रतिक्षेपी निश्चयनयामास । ज्ञानमेव क्रियामेव
वा मन्वानी ज्ञानक्रियानयामासौ ।

२—बौद्धानामृजुमूत्रतो मतमभूद् वेदान्तिनां समहात,
सार्यानां तत एव नैगमनयाद् योगश्च वैशेषिक ।
शब्दाहृतविदोऽपि शब्दनयत सर्वैर्नैर्गुम्पिता,
ज्ञेनी रष्टिरितीह सा रतरता प्रचक्षमुद्गीक्ष्यते ॥

प्रस्तुतायैषोधाय^१ वाच्यानां वापरेषु

भेदेन न्यासा निक्षेपे ॥ २२ ॥

श्रीशक्तिदायिनी वाचस्पत्यु शक्तिदायिनीयु भेदेन वाचस्पत्यु^२
करारिण^३ न्यासः—निक्षेपे निक्षेपे ।

नामस्वापनाद्व्यभाषा ॥ २३ ॥

दायिनी हि वाचस्पत्युद्वयपदस्य एव निक्षेपे व्यास्य ।
कदापदवशात्तु भवति वाच्यं ।

तथा च—

इयं च त्रिंशत्तया निक्षेपे निक्षेपे निरुपाते ।

अथ किं च न विज्ञातया, चतुर्था निक्षेपे च च^४ ॥

१—निक्षेपप्रतीकनामशेषात्तु वाच्यं इत्युक्तम् । इति—अत्रुपादादि
वाच्येनातु प्रस्तुतवाच्येनातु निक्षेपे च वाच्यं । अत्रुपादात्
इति इयापदस्य वाच्येनातु वाच्येनातु वाच्येनातु वाच्येनातु वाच्येनातु
पनादनायं तयादि किदायनाः प्रस्तुतात्तु वाच्येनातु च निक्षेपे
निक्षेपे ।

२—शक्तिदायिनी वाच्यं ।

३—परस्परविषयवर्तमाने वाच्ये ।

४—एता इयं च त्रिंशत्तया, निक्षेपे निक्षेपे निरुपाते ।

यथापि च न विज्ञातया, चतुर्था निक्षेपे च च ॥

तदर्थनिरपेक्ष सज्ञाकर्म नाम ॥ २४ ॥

जातिद्रव्यगुणक्रियालक्षणनिमित्तमनपेक्ष्य सकेनमात्रेणैव सज्ञाकरण
नाम^१ मप्यते, यथा—अनक्षरस्य उपाध्याय इति नाम ।

तदर्थशून्यस्य तदभिप्रायेण प्रतिष्ठापन स्थापना ॥ २५ ॥

तदर्थविरहितस्य द्रव्यस्य 'सोऽयम्' इत्यभ्यवसायेन व्यवस्थापन
स्थापना, यथा—उपाध्यायप्रतिकृति स्थापनोपाध्याय । तत्र मुख्या-
कारसमाना सद्भावस्थापना, तदाकारशून्या चासद्भावस्थापना ।

भूतभाविभावस्य कारणमनुपयोगो वा द्रव्यम् ॥२६॥

यथा—अनुभूतोपाध्यायपर्यायोऽनुभविष्यमाणोपाध्यायपर्यायो वा
द्रव्योपाध्याय^२ । यथा वा अनुपयोगाऽवस्था क्रिया द्रव्यक्रिया ।
अत्रचिदप्राधान्येऽपि, यथा—अक्षरमदृष्टो द्रव्याचार्य, आचार्यगुण-
रहितत्वात् ।

१—सद्वस्तुनोऽभिधान, स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् ।

पर्यायानभिधेय, च नाम यादृच्छिन्न तथा ॥

२—भूते भाविनि वा घृणघटे घृणघटद्रव्यपदेशवद्भावि उपाध्याय-
व्यपदेश ।

अथ च आगम^१ द्विधा उच्यते—आगमन,^२ नोआगमनस्य^३ ।
 तत्र आगमन—श्रीवादिपदार्थज्ञोऽपि तथाऽनुपपुञ्ज^४ । नोआ-
 गमनस्य—ज्ञातृशरीरं भाविशरीरं, तद्व्यतिरिचश्च^५ ।

विवक्षितश्रियापरिणतो भाव ॥ ७७ ॥

अथमपि आगम-नो आगम भेदान् द्विधा—

तत्र उपाध्याय^६थङ्गनदनुभवपरिणतश्च आगमना भावोपाध्याय ।
 उपाध्यायार्थज्ञ अथापनक्रियाप्रवृत्तश्च नो आगमनो भावोपाध्याय ।
 एषु^७ नामादित्रय इत्यादिस्मयस्य विपक्षोभावश्च उपाध्यायिकम्^८ ।

१—अनुयोगद्वारत्वान्नि सूत्रे ।

२—आगमो ज्ञानम्, तदाधिश्च—आगमनं ।

३—अथात् भागमाभावमाधिय । नो शब्द आगमस्य स्वराऽभावे
 देशान्नात्र च । तत्र ज्ञातृभाविशरीरे सर्वथाऽभावः । अनुपपुञ्जश्च
 यो न्यिरा चुपते, तस्यामागमस्याऽभावान्ने गामावः । क्रियात्प्रवृत्ते
 दस एव निषेधः ।

४—यत्र ज्ञातृशरीरभाविशरीरयोः पूर्वकित लक्षणं न घटत, तत्र
 ताभ्यां व्यतिरिचम् ।

५—निर्गुणेषु ।

६—अत्रविषये तावन्निर्गुणपटुष्टयम्—तत्र श्रीवस्याऽश्रीवस्य वा त्रिन

निक्षिप्ताना निर्देशादिभिरनुयोग ॥ २८ ॥

अनुयोग — व्याख्या ।

निर्देशम्यामित्यसाधनाधारस्थितिविधानसत्स्वरयाक्षेत्र-

स्पर्शनकालान्तरभावाल्लप्यहुता * ॥ २९ ॥

तत्र निर्देश — नामकथनम् । विधानम् — प्रकार ।

सत् — अस्तित्वम् । अन्तरम् — विरहकाल ।

भाव — भौदयिकादि । अल्पकृता — न्यूनाधिकता ।

इति धीतुलसीगणनिर्मिन्नायां धी भिक्षु-न्यायकणिकायां

नयनिक्षेपस्वरूपनिर्णयो नाम पञ्चमो विभाग ।

इति नाम कथ्यते स 'नाम जिन । लेप्यादिमयी जिनस्य

प्रतिना 'स्वापना जिन' । त्रिवङ्गजिन- (तीर्थंकर) नामगोत्रो

यात्रदनासाहित्यफलज्ञानो 'द्रव जिन' । प्रादुर्भूत-सायिक-

ज्ञानदर्शनचतुस्त्रिंशदतिशयशाली स्वापितनीयेचतुष्टयो 'भाव-

जिन ।

१—यत्र अवगाहस्तत् क्षेत्रमुच्यते । यत् अवगाहनातो बहिरपि

अतिरिक्त क्षेत्रे स्थिति सा 'स्पर्शना'ऽभिधीयते इति क्षेत्रस्पर्श-

नयाविशय ।

षष्ठो विभाग.

प्रमाणस्य विषय सदसन्नित्यानित्यसामान्यविशेष-
वाच्यावाच्याद्यनेकान्तात्मक वस्तु ॥१॥

पर्यायान्वयि ध्रौव्य सन् ॥२॥

उत्तरोत्तराकारणामुत्पत्ति — उत्पाद, पूर्वपूर्वाकारणा विनाश —
व्यय । एतद्द्वयपर्यायान्वयि एव^१ ध्रौव्य सत् उच्यते । उत्पादादय
क्यश्चिद् भिन्नाभिन्ना, तत्र एव सत् प्रयत्नकम् ।

उक्तम् —

षट्पौलिमुवर्णाशीं, नाशोत्पादस्थितिष्वल्म् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थ्य, जनो यानि सहेतुकम् ॥

उत्पन्न दधिभावन नष्ट दुग्धनया पय ।

गोरमत्वात् स्थिर जानन्, स्याद्वाद्द्विद् जनोऽपि क ॥

तन्त्रिरदसत् ॥३॥

यनोपपद्यते न ज्येति न च प्रुत्र तदसत् । यथा—भाकाश-
कुमुदम् ।

१—सत् केवल पर्यायात्मक ध्रौव्याभर वा न भवति तादृशस्य
कस्यापि पदार्थस्य अभावान् ।

सतोऽप्रच्युतिर्नित्यम् ॥४॥

परिणमनमनित्यम् ॥५॥

वस्तुन सत्स्वरूपस्य अप्रच्युतिः—नित्यम् । तस्यैव च तत्तद्रूप-
तया परिणमनम्^१—अनित्यम् ।

अभेदप्रतीतेर्निमित्त सामान्यम्^२ ॥६॥

प्रतिव्यक्ति तत् तियक् सामान्यम्, यथा बटनिम्बादिषु वृक्ष-
त्वम् । क्रमभाविपर्यायेषु च ऊर्ध्वतासामान्यम्, यथा—वात्ययौवन-
यनुयायिपुश्यत्वम् ।

भेदप्रतीतेर्निमित्त विशेषः ॥७॥

जातिरूपेणाऽभिनेष्वपि वृक्षेषु बटोऽयम्, पिप्पलोऽयम्, निम्बोऽ-
यमित्यादि वैसदृशस्य निमित्तभूतो धम — विशेषः ।

१—न च सर्वथा विनाशः, न च सर्वथा उत्पादः, किंतु
अवस्थांतरापादनम् ।

२—तियक् सामान्ये बहूनां व्यक्तीनां केनचित् तुल्येन धर्मेण
एकता प्रतीयते, ऊर्ध्वतासामान्ये च एकस्या एव व्यक्ते-
रुपु पूर्वापरानु अवस्थानु अनुयायि-या एकता स्वीयते
इति भाशा द्रव्ययोर्द्रव्याणां वा जातिगता एकता, अपरा च
एकस्यैव द्रव्यस्य पर्यायगता एकता इति तत्त्वम् ।

गुणपथायभेदाद् द्विरूप ॥८॥

गुण—सहकारी धर्म, यथा—आत्मनि विज्ञानम् पर्यायद्वय
रूपमाधी, यथा—तत्रैव सुख-दुःखादि ।

यामोचर वाच्यम् ॥९॥

वागविषयमथान्यम् ॥१०॥

विवक्षाऽविवक्षात् न गति ॥११॥

प्रयोजनवशात् कश्चिद् धर्मो विवक्ष्यते, कश्चिच्च सन्नपि प्रयो-
जनमावान्न विवक्ष्यते । यथा—धर्मिणा नित्यत्वविवक्षायां सन्ताव-
प्युत्पादव्ययौ नोपासौ, अनित्यत्वविवक्षायाश्च सन्नपि प्रौष्य नाप्यन्ते ।
तत्र एव सहावस्थितानामप्येषां प्रज्ञाप्रज्ञेन एकोऽपि धर्मो नित्याऽ
नित्यश्च । एवमनुगताकारेण सामान्यम्, व्यावृत्तरूपेण विशेष,
स्वरूपेण सत्, पररूपेण असत्, एकैकधमापेक्षया वाच्यम्, युगपद् अनेक
धमापेक्षया च अवाच्यम् । दृश्यन्ते च एकस्मिन्नपि चैत्रादौ अपेक्षा
भेदान् पितृत्वभ्रातृत्वपुत्रत्वमातृत्वस्वमागिनेयत्वादय पर्याया ।

प्रमाणस्य फलमर्थबोध ॥१२॥

अयं प्रमाणमात्रस्य साक्षात्फलम् ।

१—अर्थबोध ।

पारम्पर्येण कल्पशास्त्रम्^१ सा-दरपुत्र् दीपप्रदायानाम् हानौ
पादानमाध्याप्यबुद्धयः^२

प्रमाणतः स्यात् भिन्नमभिन्नञ्च ॥१३॥

एकान्तभेद हि इदमस्य प्रमाणस्य फलमिति सा-दरभा न गर्भवी ।
एकान्तभेदे च प्रमादमव वा फलमव वा नद् भवेदिति ।

एतदप्रमातृतात्पर्येण तस्मान् भिन्नम् ॥१४॥

प्रमादप्रदा परिणत एव भादा फलप्रदा परिणतत्वे ह्यवप्रमाद
योग्या प्रमाणफलयोर्भेदः ।

साध्यमाधनभावेन तयोर्भेद ॥१५॥

प्रमादम्—साधनम्, फलम् साध्यमिति ।

अयमहादीनां प्रमिष्यमान् पूर्वं पृथं प्रमाणमुत्तरमुत्तर
फलम् ॥१६॥

यथा—भवप्रदः प्रमादम्, ईहा फलम्, एतदनुपानं साधत् ।

इतिधीतुल्लङ्घनविनिमित्तादां धीभिन्नु सावकविद्यादां प्रमेदप्रमिति
स्वरूपमिणयो नाम पठो विभागः

१—केवलिनो हि सागान् समस्तावांजुनवेऽपिहानोपादानेच्छावित्हाद्
माप्यस्यबुद्धिः ।

२—हेये परित्यागबुद्धिः, उपायेये प्रहणबुद्धिः उपेशणीये उपेशबुद्धिः ।

सप्तमो विभाग

स्वपरावभासी प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा प्रमाता ॥१॥

स्वयं परमावभासते प्रकाशयतीत्येवशील, अहं सुखी, अहं दुःखीत्यादि निदर्शनेन, प्रयक्षादिप्रमाणेन प्रणीत आमा प्रमाता प्रमाणकर्तृति यावत् ।

चैतन्यलिङ्गोपलब्धेस्तदुग्रहणम् ॥२॥

अन्तोऽपि पदार्थो लभ्यमानलिङ्गेन गृह्यत एव, यथाऽपवरकस्थितेनादृष्टोऽपि सविना प्रकाशानपाभ्याम्, तथैव चैतन्यलिङ्गेन आत्मा ।

न तज्जडलक्षणभूतधम ॥३॥

तदिति चैतन्यम् ।

उपादाननियमान् ॥४॥

क खल्लादानमर्यादामनुमयनपि जडलक्षणाद्भूताचैतन्य प्रसाधयितुमायुष्मान् ।

नासदुत्पाद ॥५॥

न खलु समुदितेष्वपि भूतेषु अत्यन्तासत्त्वस्य चैतन्यस्योत्पत्तिः सम्भविती । यथा—सिद्ध्वाक्येषु प्रत्येकमनुपलब्धं तैलं न समुदितेष्वपि, सतो व्यक्ती तु सिद्ध्यति सवथा चैतन्यवादः ।

नापि मस्तिष्कमूलम्, मस्तिष्कस्य तु तत्प्रयोगहेतु
मात्रत्वात् ॥६॥

चैनयस्य मूलमस्तिष्कं न भवति, तच्च विशिष्टचैतन्यस्य मनसः
प्रयागसाधनमात्रमस्ति ।

शोणितं तु प्राणशक्त्यनुगाम्येव ॥७॥

रक्तं हि प्राणशक्तिनिमित्तं भवति, पदविरहे तस्यानुत्पादात्,
अन्यथा तदगतिनिरोधस्य निहेतुकत्वात् । कियं सात्मके शरीरे
आहारप्रदणम् तत्र शोणितोत्पत्तिः, श्वासोच्छ्वासेन तस्याऽखिले
वपुषि संचारः, तेन शरीरावयवानां सक्रियत्वम् । ततो हीन्द्रियाणि
मनश्च गृह्णन्ति स्वप्नेयम् । देहिनि अत्र गते सर्वत्रापि
निष्क्रियत्वोपलभे ।

प्रेत्यसद्भावाच्च ॥८॥

पुनरुत्पत्तिः—प्रेत्यमात्रं । तेनाप्यात्मनः सत्त्वं प्रतिपत्तयम् ।

शरीराग्रहरूपचेतसः सम्भवात् तत्सद्भावात् ॥९॥

नचोत्पन्नस्य प्राणिनो भिन्नशरीरविषय आग्रहः । स तद्विषय-
परिशीलनपूर्वकः । न चतुः अयन्ताज्ञानगुणदोषे वस्तुयाग्रहो दृष्टः ।

हर्षभयशोकोपलब्धिरपि पूर्वाभ्यस्तस्मृत्त्यनुनन्धा ॥१०॥

आप्तं खड्डं बालं पूर्वाभ्यस्तस्मृतिनिमित्तान् हर्षादीन् प्रतिपद्यते ।
पूर्वाभ्यासद्वयं पूर्ववत्तमनि सति, नादथा ।

इति धातुलसीर्गाणिनिमितायां श्रीमि. दु. दायकणिकार्या प्रमातृ-
स्वरूपनिर्णयो नाम सप्तमो विभाग ।

अष्टमो विभाग

पङ्द्रव्यात्माऽनाद्यनन्तो लोक ॥१॥

धर्माधमाकाशकालपुद्गलजीवा द्वय्याणि ॥२॥

क्रमशा गतिस्थित्यवगाहपरिणमनहेतुत्वप्रहणचैतन्यलक्षणैर्विशिष्ट-
शुणैरनुभूयमानास्तित्वानि पङ्द्रव्याणि सन्ति ।

धर्माधमाका^१ शैवजीवानामसर्ग्येया प्रदेशा ॥३॥

कथनया परमाणुवर्तितोत्तमो द्वयस्याऽपृथग्भूतोऽवयव—
प्रदेश

पुद्गलस्य सर्ग्येयाऽमन्तादच^२ ॥४॥

कालोऽप्रदेशी ॥५॥

न चास्य अणवः, न च प्रज्ञा इति औपचारिकोऽयम् ।

१—अलाकाकाशस्याऽनन्ता अपि ।

२—चकारादसर्ग्येया अपि ।

आद्यत्रीण्येकानि निष्क्रियाणि व्यापिकानि च ॥६॥

एतानि गत्यादिक्रियाया न प्रवर्तकानि किन्तु तत्र प्रवर्तमानस्य उदासीनतया निमित्त भवतीति निष्क्रियाणि अथवा यजनपर्याया-
पेक्षया ।

शेषाण्यनेकानि^१ सक्रियाणि च ॥७॥

कालोऽव्यापकोऽपि ॥८॥

वर्तनालक्षणो नैश्चयिक काल सर्वत्रापि, किन्तु सूचद्रक्तो
व्यावहारिको मनुष्यक्षेत्र एवमि अव्यापकोऽपि ।

पुद्गलजीवाश्च प्रतिनियतावगाहा ॥९॥

पुद्गला —अणवो नमस प्रयेकस्मिन् प्रदेशे, स्वन्वाश्च एक-
स्मिन्नपि, स्वपरिमाणप्रदेशेषु, उत्कर्षतश्चासंख्येषु । जीवा स्वदेह-
परिमाणा^२ । सुकाश्च पूरदेहस्यौत्सेधात् त्रिभागहीनावगाहा ।

जीवपुद्गलयोर्विविधसयोगै स विविधरूप ॥१०॥

स इति लोक । इय विविधरूपता एव सृष्टिरिति कथ्यते ।

१—अनन्तानि ।

२—केवलिसमुद्पानसमये लोकव्याप्ता अपि ।

अष्टमो विभाग

सयोगरचापरचानुपूर्विक * ॥११॥

समशरीरोपग्रहरूपेण त्रिविध ॥१२॥

कर्माणि—आत्मन स्वरूपावारकानि, शरीर स्पष्टम्, उपग्रह -
भाहारवात्मनश्चासौच्छ्रवासा ।

शेषद्रव्यशून्यमाकाशमलोक ॥१३॥

जीवाजीवपुण्यपापाम्रवमवरनिजरात्रन्धमोक्षास्त न च म

जीवा धद्धा मुक्ताश्च ॥१४॥

अजीवन—पुद्गलरूपेण बद्धावदन्वाग्जीवा द्विविधा ।

शून्यद्रव्यमैजीवायुवनस्पतयस्त्रसाश्च धद्धा ॥१६॥

सम्मूर्च्छिमा गभोपपातजाश्च ॥१७॥

प्रसात्प्रविधा भवि, शेषा (स्यावरा) सम्मूर्च्छिमा एव ।

गभजा कालादिभेदेन शरीरादिभेदेऽप्यजाताऽऽप्य
जातय ॥१८॥

काल्पेशपरिस्थितीनां भेदेन शरीरसंस्थानसहनना इवगाहवर्णा
भेदेऽपि गभवानां जातय—वशा असतो नोपश ते स तश्च
नामनेश भवन्ति तत्र एव न ममविकासवादो युक्तिमान् ।

मिथ्यात्वाऽद्विरतिप्रमादकपाययोगैराम्रवैरंध ॥१६॥

शुभ पुण्यमशुभञ्च पापम् ॥२०॥

सम्यक्त्वविगत्यप्रमादाऽकपायाऽयोगैः सवर्गैस्तन्नि-
रोध ॥२१॥

तपोरूपया निर्जरया तत्क्षये मोक्ष ॥२२॥

तेनाऽ । विभूतमत्रात्मभाषा मत्ता ॥२३॥

आत्मभावा — अनन्तज्ञानदशनादय १ ।

इति श्रीतुलसीगणनिर्मिताया श्रीभिक्षु न्यायकणिकायां प्रथमान्त-

र्गतपद्मद्वयनवनत्वस्वरूपनिर्णयो नाम अष्टमो विभाग ।

१—भादिशब्दात्—मुखसम्यग्दशनवीर्याशरीराऽचलाऽवगाहाऽगुह
लघुत्वानि ।

प्रशान्ति श्लोकाः

स्यात्तद्वाहितसप्तमहसलिलव्यूहैर्गर्भारोम्भैः,

वस्त्वन्नाप्रतिपादिसन्नयकलाफलोत्पलाकुल ।

सविद्वानसमुत्तपयेन भरिता सत्तकपेनादृत,

सोऽयं कस्य मुदे न शाश्वदिमा स्वाहादपायानिधि ॥१॥

यस्यानाम्बलाध्रैर्जलदनां सयान्ति सतो जना

विश्वम् विभ्रमधमपृथ्वपुर्णां ससोभ्य तृणां नृणाम् ।

वाक्प्रसन्नमसरिट्प्रवाहनिर्हरैः सप्रथयत्येव यत्,

सोऽयं कस्य मुदे न शाश्वदिमा स्वाहादपायोनिधि ॥२॥

यदृष्ट्वां मेवायां फलमलुलमापन् पशुरपि,

गृणारि पथास्योऽभवददह यद्भ्रातुरधिक ।

अनेकात्ताम्भोधिर्विबुधिव यमालोक्य मुदिन,

स मां धीमान् वीरेश्वरमभिनराज्ञोऽवतुनमाम्

तच्छासन सुविशदीकृतवानल य
 स्वार्थाङ्गुलि कुमतिभिर्मलिनीकृत यत् ।
 नैनादमप्यतिगमां लमत रम तेरा
 पथागयथा यदुमावकृतां प्रसिद्धिम् ॥४॥

द्वीपात्म^२ सिद्धि^१ शशि^१-सवति^८ वैश्वमीये,
 येनाहना जिनमनानुगता सुदीक्षा ।
 सोऽय स्फुटीकृतमस्त्रलवीरभूमि,
 वैर्नावगम्यत इति व्रतिराजभिषु ॥५॥ युग्मम् ।

भारमन्त्रो विमलोऽस्य पदे, तदनु च राये-दुमुम् ।
 जीनमन्त्रद्वयो ज्ञे, तत्तुन्ना स्यात् सर्वो ॥६॥

अथ पाममपराजगणो, जिनदशनमुडुटाग्रमणि ।
 माणिक्यलालडालचद्री, गणसरक्षणनिस्तद्री ॥७॥

छौगेयोऽश्रमपट्टपति काठु करुणान्धि सुकृति ।
 यदनुप्रदतोऽस्माद्गिति, ग्रन्थप्रयत्ने प्रथिममति ॥८॥

अहोरात्रिकस्य   वदाम्बुजानुगम् ।
 प्रमोदमानसुष्ण्यी   सुनीतिता ।
 मित्राद्यददा   दादरदादरनिर्वा
 संपानवाधीनिव   सात्प्रमद्वि ॥१४॥

नैव* प्योप* ध्याम   नेशा* वितेऽन्,

माडे मास   हृतव्यष्टे   नवम्दाम् ।

मूलं वार   सात्कव   मय्यवारे,

प्रान्वाडे   धाद्वर्गमद्विवाले ॥१०॥

पत्नीनि धामिन् देते, धीं रूपाण्ड पुर ।

समान्येव सदा बुद्धिं सन् मिशुण्ये नृणाम् ॥११॥ सुदम् ।